

חכם שמת אין לנו כיוצא בו

דברי ההספד שאמר פרופ' אפרים א' אורבך ליד מיטתו של פרופ' גרשם שלום
כ"ט בשבט התשמ"ב (22 בכרואר 1982)

סיפר לי פעם שח"נ ביאליק אמר לו על גרשם שלום: 'עוד תראה שצעיר זה ילמד את כל אלה המתגאים בידיעת הלשון שלהם היאך ראוי לכתוב דברי מדע וחכמה בלשון עבר'.

בדרך מאבקו על הביטוי המתאים והמדויק שפעו אליו צירופי לשון מוצלחים שאין בהם מן המליצה, אבל יש בהם זיווג נדיר של שגב וצמצום ההולם הגות נוקבת וניתוח מעמיק של דברי קדמונים וראשונים.

כאדם האמון על קריאת מיטב הספרות היפה האירופית ובקי בדרכי פרשנותה הייתה לו לגרשם שלום זיקה מיוחדת לספרות העברית המתחדשת. עוד לפני שפרסם את מחקרו הראשון בתחום הקבלה, על ספר הבהיר, הוא תרגם לגרמנית את מאמרו של ביאליק 'הלכה ואגדה' ואת סיפורו של ש"י עגנון 'מעשה בגדיאל התינוק'. בנעוריו הסתופף בצלם של סופרים ויוצרים ובערוב ימיו הסתופפו אלה בצלו, ולא מעטים מהם הושפעו מקסם אישיותו ומדעותיו.

עם כל השתקעותו במחקר ובעיון לא ניתק עצמו שלום מבעיות השעה ומשאלות יסוד של המדינה ושל העם היהודי ומקומו במשפחת העמים. סקרנותו לאינפורמציה על המתרחש לא ידעה גבול. ברם כאשר אמר את דברו בנושאים אלו הרי הם נאמרו בעמקות ובמקוריות כפי שיכלו להיאמר רק מפיו של אדם כגרשם שלום, שהתהלך בשבילי ההיסטוריה היהודית על פיתוליה וסיבוכיה, על מעלותיה ומורדותיה ושהעז להציץ לתוכה מעבר למציאות המדומה. מידת היושר האינטלקטואלי שהייתה נקוטה בידיו במחקרו המדעיים אחז בה גם בדיונו בנושאים אקטואליים. הוא נאבק נגד כל טיוח ולא ראה ברכה בדיאלוגים אשר במקום לברר עמדות באו לחפות על הבדלים מהותיים. ביקורתן של תופעות שאותן שלל השמיע בחריפות ובסערות רוח, אבל עם זה שאף לעמוד על המניעים של אלה שדגלו בהם, ואף היה נכון להכיר בצדדים חיוביים של אישים שאת סגנונם ודרכם דחה. הוא עשה זאת במידה של אצילות ונדיבות.

בכל המצבים ובכל המסיבות שמר שלום על נאמנותו לציונות, לארץ ישראל, לירושלים, למדעי היהדות ולמוסדות שבהם היה קשור בחברים וידידים. דוגמה מובהקת לנאמנות זו היא התמסרותו להנצחת שמו של וולטר בנימין, שלפרסום כתביו ולהאדרת שמו של אצילות ונדיבות.

בשם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בא אני להיפרד מיחיד ומיוחד שבחבורה, מאת ידיד אישי, מאת גרשם שלום. הוא הלך מאתנו שבע ימים ורב פעלים, עטור ביטויי הוקרה, הערכה והערצה מצדם של חוקרים ומוסדות מדע בארץ וברחבי העולם.

שישים שנה מחיי הקדיש לחקר הקבלה והמיסטיקה היהודית על כל הסתעפויותיה. בכוחות עצמו הגיע לכלל הינתקות מתהליך ההתבוללות שאחז בבית ישראל שבאשכנז ומהאידיאולוגיה שלה, שאותה היה עתיד לאפיין כמעשה הונאה עצמית. הוא התחבר לנושאי דגלה של תנועת התחייה היהודית - לציונות. ברם עוד בראשית הצטרפותו לארגון הנוער של התנועה העמיד לה אתגרים מעבר למטרות המדעיות והשמיע קריאה לשיבה למקורות היהדות. הוא שיקע את עצמו בתלמוד תורה, ובעצמת תשוקתו והתמדתו שאף להקיף את כל גילוייה של תרבות ישראל. תוך השתחררות ממוסכמות ותוך ביטולן של דעות קדומות שקנו להן שביטה בהיסטוריוגרפיה היהודית במקורות שהיו מונחים בקרן זווית עלה בידי לחשוף תעודות בעלות משמעות עמוקה העוסקות בבעיות החשיבה הדתית והפילוסופית, שכמותן העסיקו את גדולי הוגי הדעות של האנושות. הוא זכה שמחקרו האיזוטריים כביכול נתבצר להם מקום מכובד ביותר בעולם הגדול, במידה שעניין לו ברוח האדם ובהגותו. גרשם שלום הגיע למה שהגיע לא מכוח הזדהות רומנטית עם נושאי מחקריו וגיבוריהם ולא מתוך נוסטלגיה מעורפלת. גישתו היסודית להיסטוריה היהודית הייתה שאין לנו להסתיר דבר מפחד 'מה יאמרו הגויים'. כל אפולוגטיקה הייתה פסולה בעיניו. תביעתו הייתה להקצות את המקום הראוי והמגיע לכל תופעה בתולדותינו ולחתור להבנת רקעה ומשמעותה. עם היותו מחונן ביכולת אינטואיטיבית בלתי שכיחה ובכישרון צרוף חריף קיבל עליו את כללי המחקר הפילולוגי-היסטורי בכל חומרם, דחה מעל פניו את הפיתויים של המדע האינטואיטיבי וראה את המחקר בפרטים ובפרטי פרטים עיקר גדול שאין לזוז ממנו. מקובלת הייתה עליו האמירה 'הקדוש ברוך הוא מתגלה בפרטים'.

גם מחקריו העוסקים בפרטים כמו ספריו הגדולים מצטיינים בכושר הבעה וניסוח שעשו את שלום לאמן הסגנון המדעי בין אם כתב בלשון האם שלו ובין אם כתב בלשון שרכש לעצמו. ש"י עגנון ז"ל

כוחם של מדעי היהדות

מתוך דברים שאמר פרופ' א"א אורבך ז"ל בטקס חלוקת פרסי רוטשילד
בסיוון תשמ"ד (נתפרסמו במעריב 15.6.1984)

הדברים מובאים לזכרו של פרופ' אורבך (1912-1991) במלאות עשר שנים למותו

אלא דווקא זה "הלומד מכל אדם", גיבור אינו מי שמצטיין בכוח ובגבורה הנראים לעין כול, אלא דווקא זה "הכובש את יצרו". ועשיר אינו זה שצבר רכוש וגנו אוצרות, אלא דווקא זה השמח בחלקו, והמכובד אינו מי שהשיג מעמד חשוב שאחרים מכבדים אותו, אלא דווקא זה המכבד את הבריות. כשקוראים את המשנה למפרע, מסופה לתחילתה, נמצא שהלומד מכל אדם הוא חכם, והכובש את יצרו הוא גיבור, והשמח בחלקו הוא העשיר, ורק המכבד את הבריות הוא מכובד. ובריות הן לאו דווקא חזקות, עשירות וגיבורות במובן המקובל.

כל אחד מאתנו עוסק בתחום מחקר משלו, אבל לכולנו משותפת בשעה זו תחושת הכרת טובה ותודה למורינו, לחברינו ולתלמידינו. חש אני הזדהות עם דברי ר' חנינה "הרבה למדתי מרבותי ומחברי יותר מרבותי ומתלמידי יותר מכולן". החוב למורים ולחברים גדולים וטובים מקובל ומובן, ברם גם הסיום "ומתלמידי יותר מכולן" אינו מליצה בעלמא. על כל פנים, ביכולתי לומר שהניסיון ללמד אילץ אותי ללמוד ולחקור נושאים ועניינים נוספים ולאמץ דרכי חשיבה חדשות בנושאים ידועים מכבר.

לפני שתיים-עשרה שנה כתבתי מחקר שעסק בבירור נוסח המאמר שבמשנה "כל המקיים נפש אחת מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא". בדקתי ועניתי על השאלה אם המילה "מישראל" הנמצאת בדפוסים וגם בכתבי יד מסוימים היא תוספת או מקורית. כאשר בדקתי את כל דפוסי המשנה והתלמוד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נתקלתי בטופס של המשנה, דפוס אופינבך 1732, ובו נרשם באותיות זעירות: "לה' הארץ ומלואה הקטון מאיר ב' המנוח כהר"ר קלמן רויטשילד זצ"ל". מייסד בית רוטשילד למד מהוצאת כיס זו של המשנה כגודל אוקטב, ואפשר ובעובדה זו נמצאים גם השורשים לאותה דבקות של צאצאיו באירופה להפיץ תורה ודעת בין בני עמם. על כל פנים היא קיימה את שתי הגרסאות והקימה מוסדות תרבות ומדע בישראל ומחוצה לה, אלא דומני שאלה שבישראל זיכו אותה ביתר הערכה והכרת טובה.

את מכבדנו נכבד. בשעה שבאים לחלוק לנו כבוד נקיים את דברי התנא בן זומא (אבות ד) "איזהו מכובד המכבד את הבריות". הגדרותיו של תנא זה הן כולן בחינת פרדוקס וסותרות את התפישות המקובלות. חכם איננו המוגדר כבעל ידע וכמורה הוראה

המשך מעמ' 27

הקבלה ואת התנועות המשיחיות והחסידות, אלא זרעה אור על פני תקופות אחרות של ההיסטוריה היהודית ושל יצירת הדורות בהצביעו על בעיות וכיווני מחקר. גרשם שלום היה מורה מזהיר והעמיד תלמידים רבים. עובדה זו ציין כאחת מהצלחותיו וראויים הדברים לבוא בלשונו: "זכיתי להעמיד תלמידים הגונים שחזקה עליהם שילמדו לא רק ממה שהיה לי לתת, אלא ידעו גם כן למלא מה שהחסרתי ומה שעווייתי ויפליגו לדרכם הם." ברם מעבר לכך חיבוריו ומחקריו הם היום ויוסיפו להיות לחם חוקם של כל העוסקים בתחום כלשהו של מדעי היהדות, של מדעי הדתות ושל המחשבה האנושית בכל אתר ואתר.

אבלים אנו על מותו של גרשם שלום ומתנחמים בכל השפע העשיר של יצירתו שהנחיל לנו. אלה הם דברי נחמה שאנו מפנים לרעייתו, פניה, שליוותה את חייו ויצירתו בתבונה, בהבנה ובאהבה. מעטים האנשים שניתן לקרוא עליהם בהצדקה הזאת את המאמר "חכם שמת אין לנו כיוצא בו". יהא זכרו ברוך!

הקדיש שנות עבודה רבות. ידידות זו כמו גם יחסי ידידות עם אחרים הייתה ידידות של התמודדות מתמדת עם בעיות יסוד של הווייתנו. עניין זה, כמו כל מה שהוציא מתחת ידיו, בין אם המדובר במאמרים המוקדשים למבוכת הרוח שבדורנו או בתגובות למאורעות השעה או בהערכות אישים, קשור ואחוז ביסודות הגותו ההיסטורית והמדעית. צא וראה כמה טרח למצוא בדבריו של בנימין קטגוריות יהודיות. מורגשת ממש שמחה בדבריו כשביכולתו לצטט מדברי ידיו פיסקה כגון "כידוע אסור היה על היהודים לנחש ולעונן. לעומת זה התורה והתפילה הורו אותם את הזכירה. הזכירה הפקיעה לידם מקסמו את העתיד, אשר נשתעבדו לו אלה שדרשו אל המכשפים ומגידי העתידות ועם זאת לא נעשה להם ליהודים העתיד לזמן הומוגני וריק, כי כל רגע בו היה בבחינת שפשוט קטן, אשר דרכו יכול היה לבוא המשיח."

דברים אלו מציין שלום כאמירת הלל גדול על היהדות. הגותו של שלום הקיפה לא רק את מקורות המיסטיקה היהודית הקדומה, את